

УДК 009:168.522

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА КРИЗА І ГУМАНІТАРНІ НАУКИ

Олександр Афанасьєв, Ірина Василенко

Анотація. *Глобальні проблеми, що загрожують самому існуванню людства, є одним із наслідків науково-технічного прогресу. Природничим і технічним наукам не впоратися з ними без гуманітарних дисциплін, які не цілком відповідають ідеалам науковості. На шляху наукового зростання їм необхідно: розвивати власний методологічний апарат, не втрачати орієнтації на загальнонаукові ідеали, відмежовуватися від філософських метанарацій, активно брати участь в Новому Просвітництві, ефективно протистояти псевдонауці.*

Ключові слова: *глобальні проблеми, гуманітарні науки, природознавство, гуманітаристика, загальнонаукові ідеали.*

Вже давно фахівці вказують на те, що сучасна цивілізація підійшла до небезпечної межі, переступивши яку людство неминуче загине. Згубну межу називають ще «повним світом». Термін ввів американський еколог і економіст Герман Дейлі. Мається на увазі заповненість життєвого простору цивілізації продуктами виробництва і його відходами. Коли ресурсів було багато, а продуктів переробки мало, людина жила в «порожньому» світі. Тепер світ заповнений вщерть, але людство продовжує жити за правилами порожнього світу. Якщо так буде продовжуватися, то неминучий колапс [Дейлі 2002].

Цивілізаційні кризи не рідкість в історії. У минулому локальні цивілізації гинули, але людство зберігалось. Сучасна цивілізація загальнолюдська, глобальна, і її колапс означає загибель людства, причому від будь-якої з глобальних проблем, не кажучи вже про їх «букет». Антисциєнтистські концепції підкреслюють, що цивілізаційна криза, викликана глобальними проблемами, яку переживає сучасне людство, багато в чому спровокована науково-технічним прогресом, який запустили природничі науки. Тому вирішити зазначені проблеми на тому шляху, який до них привів, вельми сумнівно.

У такому міркуванні є сенс. Однак очевидно, що без науки, перш за все, без природознавства вирішити глобальні проблеми не вдасться. І також очевидно, що поодиноці природознавству не впоратися з «повним світом». Звідси випливає, що лідером в процесі порятунку людства повинні стати гуманітарні науки, якщо вийти з цивілізаційної кризи дійсно можна тільки гуманітарним способом, розглядаючи природу як мету, а не як засіб. Але біда в тому, що багато гуманітарних дисциплін не відповідають або не цілком відповідають вимогам науковості.

До гуманітарних дисциплін склалося суперечливе ставлення. З одного боку, визнається їх важливість, причому не тільки в світоглядному або ідеологічному аспектах, а й в плані розробки моделей гуманітарних технологій, а також гуманітарних експертиз, яким повинні піддаватися наукові та науково-технічні проекти. З іншого, висловлюється недовіра до них і відзначається їх недостатність, своєрідна «другосортність» в порівнянні з природними і технічними дисциплінами.

Дійсно, багато сфер гуманітарного знання не вирішують важливі прикладні завдання так ефективно, як це роблять природні і технічні науки.

У зв'язку з цим виникає ряд питань, з яких виділимо два. Як оцінити ті сфери гуманітарного знання, зазвичай також іменовані науками, які строгим канонам науковості не цілком відповідають? Що заважає доводити їх до наукових стандартів? Відповіді на зазначені питання є метою наступного тексту.

У міру розвитку самої науки, розгортання диференціації та інтеграції наукових дисциплін, розширення і переплетення предметних, проблемних і методологічних сфер наукової діяльності, стає все важче як розвести природничі і гуманітарне знання по самостійним відділам, так і об'єднати їх на основі єдиної методології, єдиної раціональності, єдиних загальнонаукових ідеалів і норм. У руслі цих процесів розвинулися уявлення про пом'якшення досить жорстких класичних наукових ідеалів.

Некласичний і постнекласичний етапи еволюції науки підвищили роль і статус гуманітарного знання і до його критики класичних канонів науковості стали прислухатися. Зокрема, придбав поширення аргумент на користь окремішності гуманітарних наук, пов'язаний зі «стрілою часу». Деякі гуманітарні науки, наприклад, історія або філологія, мають справу з об'єктами, які необоротно еволюціонують. До таких об'єктів не застосовні традиційні математичні моделі, що вимагають симетрії, скажімо симетрії минулого і майбутнього, як у випадку з моделями сонячних або місячних затемнень. А останнім часом і природознавство нерідко стикається з подібними об'єктами зі стрілою часу [Пригожин Стенгерс 2021], деякі з яких стали предметом вивчення синергетики. Відповідно, доводиться думати про коригування наукових ідеалів і норм.

У зв'язку з цим в гуманітарних дисциплінах корисно розрізняти два типи наукового знання [Афанасьєв 2013].

Перший тип об'єднує теорії, які включають в себе закони, в тому числі і з інших наук, правила і норми, які виконують роль законів, а також такі наративи, які або включають в себе закони, або можуть бути перетворені в закони. В цілому, теорії першого типу використовують математичні, статистичні і інші суворі методи, виявляють об'єктивне знання, будують класичні пояснювальні моделі і взагалі орієнтуються на жорсткі наукові вимоги. До них відносяться, наприклад, математична лінгвістика, кількісна історія, деякі розділи літературознавства і ін.

Теорії другого типу використовують наративи, тенденції, лінгвістичні фігури, мовні структури, а до класичних законів не апелюють, оскільки, наприклад, фіксують випадково, необоротне, непередбачуване. У природознавстві також виявляються подібні процеси. Синергетичні та інші некласичні природничі ідеї незворотності і «законності» випадковості і непередбачуваності могли б знайти застосування до пояснення необоротних соціокультурних феноменів, але поки фахівці не можуть описати ці процеси в математичних моделях, тому доводиться зараховувати їх до другого типу теорій, не позбавляючи статусу науковості. Теорії другого типу не завжди строго організовані, активно використовують філософські ідеї, мають наративну пояснювальну здатність, де відсутня апеляція до законів, застосовують нестрогі методи або розширювальне розуміння методів, і взагалі вони не цілком відповідають класичним загальнонауковим канонам. Але вони мають

внутрішню несуперечливість та логічну зв'язність, відповідають іншим канонам науковості, таким, наприклад, як перевіряємість. Їх продуктивні ідеї дозволяють їм успішно функціонувати, забезпечуючи оригінальний підхід, даючи можливість повному сформулювати даний об'єкт, інакше побачити ту реальність, яка стоїть за ним. Це дозволяє їм носити назву наукових, хоча і з деякими застереженнями.

Третя важлива сфера, яку, на відміну від наукового знання, можна назвати гуманітаристикою, є ненауковою, в тому сенсі, що свідомо відмовляється від ряду вимог науки: від об'єктивності, як літературна або театральна критика, від природності в поясненні, вдаючись до визнання вищих сил як теологія, від експерименту як філософія. Співіснування під однією рубрикою ненауковості настільки різних дисциплін підкреслює лише одне: свідому невідповідність якимось загальноприйнятим стандартам науки. Це аж ніяк не зменшує їх достоїнств, навпаки, робить більш вільними і менш пов'язаними обмеженнями. Друга сфера тяжіє до першої, також претендує на науковий статус, має резерви вдосконалення. Третя сфера протилежна науці і є додатковою по відношенню до неї [Афанасьєв 2013].

Але існує значна кількість гуманітарного знання, що претендує на науковість, навіть звана науками, але не відповідає багатьом навіть ослабленим критеріям науковості. Прикладом можуть служити традиційні та новітні дисципліни, особливо такі, які мають прикладну спрямованість: педагогіка, теорія соціальної роботи, гелотологія, психологія, етика, естетика, деякі розділи історії та літературознавства тощо [Уайт 2002], [Гинзбург 1996], [Гаспаров 1997], [Автономова 2009].

Досягти наукової відповідності їм заважає кілька факторів. Відзначимо деякі.

По-перше, дається взнаки відсутність розробленої методологічної складової і, відповідно, методологічна невідповідність фахівців, яка тягне за собою нерозуміння загальнонаукових вимог. Адже рівень науковості визначає досить вузьке професійне наукове співтовариство, яке присуджує ступені і звання, відбирає матеріал для публікацій тощо. Деякі з таких спільнот, особливо на пострадянському просторі, досить закриті, консервативні і не поспішають переглянути свої уявлення про норми науковості обраної спеціальності. Вони не ставлять питання відповідності своїх професійних критеріїв загальнонауковим ідеалам. Чи не тому вітчизняним гуманітаріям, на відміну від «природничиків» і «технарів», набагато важче пробитися в визнанні науковій закордонній видавництва?

По-друге, впадає в очі нерозуміння єдності науки багатьма гуманітаріями, в тому числі авторитетними. Так триває тенденція протистояння гуманітарних і природничих дисциплін, перебільшується специфічність гуманітарних наукових спеціальностей. Деякі гуманітарії вважають, що специфіка гуманітарного знання нездоланна, і воно незрівнянно з природознавством, тут потрібні інші критерії [Шапір 2005]. Ця тенденція зародилася і отримала розвиток в роботах Ф. Шлейермахера, І. Дройзена, В. Дільтея, Г. Зіммеля. Названі мислителі оформили концепцію специфічності гуманітарних наук, як наук про духовне життя і відповідні їм соціальні, культурні, історичні феномени. Вони отримали назву наук про дух, на відміну від наук про природу. Відповідно, ідеали природознавства були

відсторонені від гуманітарної сфери. Тому в гуманітарних теоріях утвердився психологізм, серед методів – інтуїтивізм, вживання, розуміння. Важливо також, що такі концепції були більш філософськими, ніж науковими. Втім, слід віддати належне: сам факт філософського аналізу гуманітарної сфери свідчив про спроби виявлення раціональних підстав гуманітарного знання, тобто, це був великий крок у бік науки. Подальший розвиток гуманітарного знання виявив дві тенденції. Перша тяжіла до загальнонаукових ідеалів, друга – до ідеї непереборної специфіки гуманітарного знання, які існують і зараз [Афанасьєв 2013].

Свого часу великі надії обнауачування гуманітарного знання зв'язувалися з математичними методами. Так лінгвістика зустрілася з математикою в ХХ столітті, щоправда, тільки після того, як в ХІХ столітті математика стала будувати некількісні абстрактні моделі. Одним з результатів цієї зустрічі було виникнення математичної лінгвістики, предметом якої стала розробка математичного апарату для лінгвістичних досліджень [Гладкий 2005]. У той же час з'ясувалося, що математичний апарат застосовується лише до стійких структур мови, а стійкі далеко не всі з них, завдяки чому мова еволюціонує. Мабуть, до подібних еволюційних процесів наявні математичні методи не можуть застосовуватися. Для опису властивих мові еволюції потрібні інші, можливо, не математичні засоби. Але саме чітке з'ясування ролі математичних моделей, і взагалі прагнення до класичного ідеалу теорії, дозволило б яно відокремлювати в мові «фантастичне» від «математичного» і знаходити ті сфери, де потрібні інші методи. Це важливий шлях наукового зростання гуманітарного знання. Крім того, строгі і нестрогі методи в гуманітарних дисциплінах здатні виявити різне, взаємовиключне бачення гуманітарних об'єктів. У такому випадку їх можна було б розглядати як взаємодоповнюючі в дусі методологічних ідей Н. Бора. Але все одно, проблема науковості гуманітарного знання з нестрогими методами залишається.

По-третє, багато гуманітарних концепцій, особливо теоретичних, занадто тісно, часом нерозривно пов'язані з філософією. Це стосується, в першу чергу, історії, літературознавства, психології та ін. Метаісторичні схеми або літературознавчі та психологічні доктрини часто ініційовані філософськими коцепціями [Уайт 2002], [Каллер 2006]. Зрозуміло, в цьому нерідко виявляються відомі достоїнства, особливо щодо нових плідних ідей, несподіваного ракурсу розгляду, світоглядної значущості. Однак, з іншого боку, часто тим самим перебивається вихід в спеціально-науковій сфері, де потрібні кількісні методи, математичне моделювання і безліч специфічних методів, що дають саме науковий результат.

Зв'язок з філософією особливо характерний для теоретичного літературознавства, що зумовило відомий бахтінський феномен. У філософсько-методологічних роботах Бахтіна переплетені науково-дослідні та філософські області. Провести там розділову лінію досить складно. Таку спробу зробив М. Гаспаров, вказуючи, що не слід змішувати Бахтіна-філософа і Бахтіна-філолога. Бахтін як філософ створював нові картини світу, вносив нові цінності, особливо в роботах про Достоєвського і Рабле. За тематикою це філологічні роботи, а по суті – філософські. Його слід вважати філософом, а не філологом, не вченим-дослідником [Гаспаров 1997].

Однак важливо відзначити, що творчість Бахтіна зумовило вельми цікаву форму літературного і гуманітарного дослідження, яку ми відносимо до другої групи гуманітарних теорій, які не задають чітких методів дослідження, але забезпечують новий погляд на предмет, а то і оновлення останнього. Вони зазвичай досить яскраві, привабливі і популярні. Їх ефективність довели також і послідовники Бахтіна. Можливо, розмежування літературознавства з філософією і остаточний вихід в науково-дослідну галузь ще попереду.

По-четверте, зростанню науковості гуманітарних дисциплін заважає недостатня усвідомленість важливості нового Просвітництва і тієї ролі, яку мають відігравати в цьому процесі гуманітарні науки. Римський клуб в своїй ювілейній доповіді «Come on!» [Come On! 2018] закликав до нового Просвітництва, оскільки в сучасному-старому світі з нинішнім світоглядом і освітою, по-споживацьки орієнтованою економікою, ідеологічним і політичним протиборством людство просто загине, причому дуже скоро. Планетарна цивілізація і альтернативна економіка вимагають відповідних моделей, побудованих на нових просвітницьких та світоглядних ідеалах. У всі просвітницькі та освітні програми необхідно вже зараз впровадити ідею цілісності: цілісного світу, цілісної людини, цілісної науки. Адже сьогодні все людське знання складається з частин, які не піддаються інтеграції. Ідеї міждисциплінарних і трансдисциплінарних стратегій занадто повільно переходять в практичну площину. Існуюча система освіти і підготовки фахівців з вузькими напрямками, з вузькими специфічними знаннями в кращих своїх проявах дає висококваліфікованих фахівців, прекрасно підготовлених до існуючої системи виробництва і науки. Але вона в цілому не відповідає стратегії виживання людства, зокрема, через відсутність цілісності одержуваного знання. Очевидно, що без вузької спеціалізації в вузах не обійтися, оскільки широка спеціалізація непосильна для нормального студента. Але також очевидно, що вузька спеціалізація не може бути основою освіти. У цьому сенсі освіта не повинна бути дисциплінарною і спеціалізованою. Дисциплінарними і спеціалізованими можуть бути тільки вузькі професійні знання, вписані в систему широкої, різнобічної освіти. Освіта повинна нагадувати піраміду: внизу широкий фундамент з загальної освіти, де в рамках цілісності інтегровані знання про культуру, історію, філософію, літературу, перш за все з точки зору загальнолюдських гуманітарних проблем. На цьому базисі повинні ґрунтуватися цілісні уявлення про науку, а на ньому – спеціалізовані знання з окремої наукової дисципліни або відповідного їх комплексу. Звідси випливає важливий висновок для вузівської діяльності. Слід формувати добре освічену людину, в освіту якої будуть вписуватися його спеціальні знання, а не навпаки: не в спеціальне знання має вписатися освіта. Просвітницьку та освітню місію покликано виконати гуманітарні науки. Зрозуміло, і інші, позанаукові, сфери гуманітарного знання тут можуть зіграти свою роль, але гуманітарні науки це зроблять ефективніше.

По-п'яте, тільки гуманітарні науки, як науки, зможуть ефективно протистояти псевдонауковим «теоріям», до яких дуже схильне гуманітарне знання, особливо на пострадянському просторі. Остання обставина частково обумовлена радянською спадщиною, коли гуманітарії, готувалися не стільки до професійної та наукової роботи, скільки до ідеологічної боротьби, що аж ніяк не вело до

підвищення рівня підготовки фахівців. Через це не сформувалися потрібні традиції, що суттєво заважає підвищенню рівня наукового професіоналізму на пострадянському просторі. В результаті не всі професіонали, не кажучи вже про любителів і незв'язаних з наукою людей, можуть чітко розділити науку і ненауку. Не випадково, що саме на пострадянському просторі виникли різні варіанти патріотичних псевдоісторій або псевдонаука «нова хронологія», різні варіанти фальсифікації історії. Деякі лженауки типу екстрасенсорики, гомеопатії або торсионних полів безпосередньо інспіровані не гуманітаріями, але не без їхнього потурання [Примаченко 2018]. Методологічне невігластво деяких гуманітаріїв спровокувало появу кількох майже анекдотичних за своєю суттю спроб застосувати бахтінську ідею меніпеї. Вельми гнітючими виглядають результати «методу меніпеї» в роботах, де меніпеізують «Євгенія Онегіна» О.Пушкіна, «Майстра і Маргариту» М.Булгакова або дитячі казки про Буратіно чи Мойдодира. Так, в меніпеїзації «Пригод Буратіно» О. Толстого, Мальвіна виявляється цивільною дружиною Горького М.Андрєєвою, Буратіно – самим Горьким, ляльковий театр – МХАТом, країна дурнів – Радянською Росією [Маслак 2015]. Змішанню науки і псевдонауки часом неявно сприяють і серйозні вчені, перебільшуючи специфіку окремих дисциплін, наприклад, коли наполягають на особливих якостях гуманітарних наук. Нерідко непрофесіонали саме там знаходять псевдонаукову нішу і видають помилкові і позанаукові концепції за особливу творчу специфічну наукову позицію. В результаті під виглядом гуманітарних наук часом процвітають далекі від науки псевдотеорії.

Як висновок зазначимо таке. Цивілізаційна криза, викликана глобальними проблемами, загрожує самому існуванню людства. Справитися з нею природничим і технічним наукам допоможуть гуманітарні дисципліни, але для цього вони повинні відповідати ідеалам науковості. На шляху наукового зростання їм необхідно: розвивати власний методологічний апарат, не втрачати орієнтації на загальнонаукові ідеали, відмежовуватися від філософських метанаративів, активно брати участь в Новому Просвітництві, ефективно протистояти псевдонаукам.

Список літератури

- Автономова, Н. С. (2009) *Открытая структура: Якобсон–Бахтин–Лотман–Гаспаров*, Москва: РОССПЭН, 503 с.
- Афанасьев, А. И. (2013) *Гуманитарное знание и гуманитарные науки*, Одесса: Бахва, 288 с.
- Гаспаров, М. (1997) *М. М. Бахтин в русской культуре XX века*, в: *Избранные труды. В 3 т. Т. 2*, Москва: Наука, 604 с.
- Гинзбург К. (1996) *Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю / Современные методы преподавания новейшей истории*. Москва: ИВИ РАН. С. 207–236.
- Гладкий А.Ф. (2005) *Размышления о взаимодействии лингвистики и математики*. URL: <http://elementy.ru/lib/164549>
- Дейлі Г. (2002) *Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку*. Київ, Ішелсфера, 298 с.
- Каллер, Дж. (2006) *Теорія літератури: краткое введение*, Москва: Астрель: АСТ, 158 с.
- Маслак П. и О. (2015) *Народный учитель страны Дураков*. Киев. Радуга, N 3-4, 1997, URL: <http://burik.com.ru/?p=298>
- Пригожин И, Стенгерс И. (2021) *Время, хаос, квант*. Москва: URSS. 240 с.
- Примаченко И. (2018) *Другой мир. О страшной ситуации с лженаукой в Украине*. URL: <https://nv.ua/opinion/druhoj-mir-o-strashnoj-situatsii-s-psevdonaukoj-v-ukraine-2499417.html>

Уайт, Х. (2002) *Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX в.*, Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 528 с.
 Шапир М. И. (2005) «Тебе числа и меры нет». О возможностях и границах «точных методов» в гуманитарных науках / Вопросы языкознания, № 1. С. 43-62
 Come On!: Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet (2018). URL: <https://www.clubofrome.org/report/come-on/>

Alexander Afanasiev, Irina Vasilenko

CIVILIZATION CRISIS AND THE HUMANITIES

Abstract. *Global problems that threaten the very existence of mankind are one of the consequences of scientific and technological progress. It is obvious that without science it will not be possible to solve global problems, but natural science will not be able to cope with the "full world". It is possible to get out of the crisis of civilization only in a humanitarian way, considering nature as a goal, not as a means. The humanities must be the leader in the process of saving humanity. But the trouble is that many humanities disciplines do not meet the requirements of science.*

On the way to scientific growth, the humanities need to, firstly, develop their own methodological apparatus, but, secondly, not to lose focus on general scientific ideals. Many humanities do not understand the problem of the unity of science, so the trend of confrontation between the humanities and natural sciences, exaggerates the specificity of the humanities.

Third, the humanities must dissociate themselves from philosophical metanarratives, as a significant number of humanities concepts are inextricably linked to philosophy. And this blocks access to special scientific fields, which require quantitative methods, mathematical modeling and specific methods that give a scientific result.

Fourth, planetary civilization and alternative economies require appropriate models based on new enlightenment and worldview ideals. The idea of integrity must be introduced into all educational programs now: a holistic world, a holistic person, a holistic science. It is necessary to form a well-educated person, in whose education his special knowledge will fit, and not vice versa.

Fifth, only the humanities, as sciences, will be able to effectively resist the pseudo-scientific "theories" to which the humanities are very prone, especially in the post-Soviet space.

Key words: *global problems, humanities, natural sciences, science of humanities, humanistic, general scientific ideals.*

References

Avtonomova N. S. (2009) Open structure: Yakobson – Bakhtin – Lotman – Gasparov, Moscow: ROSSPEN, 503 p.
 Afanasiev A. I. (2013) Humanitarian knowledge and humanities, Odessa: Bakhva, 288 p.
 Gasparov M. (1997) M.M.Bakhtin in Russian culture of the XX century, v: Izbrannye trudy. V 3 t. T. 2, Moscow: Nauka, 604 p.
 Ginzburg K. (1996) Microhistory: two or three things that I know about it / Modern methods of teaching contemporary history. Moscow: IVI RAN, pp. 207–236.
 Gladkiy A.F. (2005) Reflections on the interaction of linguistics and mathematics. URL: <http://elementy.ru/lib/164549>
 Daly G. (2002) Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development. Kiev, Ishelsphere, 298 p.
 Kaller, Dzh. (2006) *Teoriya literatury: kratkoe vvedenie* [Literature Theory: A Brief Introduction], Moscow: Astrel: AST, 158 p.
 Maslak P. and O. (2015) People's teacher of the country of Fools. Kiev. Rainbow, N 3-4, 1997, URL: <http://burik.com.ru/?p=298>
 Prigogine I, Stengers I. (2021) Time, chaos, quantum. Moscow: URSS. 240 p.
 Primachenko I. (2018) Another world. About the terrible situation with pseudoscience in Ukraine.

URL: <https://nv.ua/opinion/druhoj-mir-o-strashnoj-situatsii-s-psevdonaukoj-v-ukraine-2499417.html>
 White, H. (2002) *Metaistoriya. Istoricheskoe voobrazhenie v Evrope XIX v.* [Metahistory. Historical imagination in Europe of the XIX century], Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 528 p.
 Shapir M. I. (2005) "You have no number and measure." On the possibilities and boundaries of "exact methods" in the humanities / Problems of linguistics, No. 1. P. 43-62
 Come On!: Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet (2018). URL: <https://www.clubofrome.org/report/come-on/>

Стаття надійшла до редакції 25.11.2021